

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 279-281

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

N.Aravindhan

Research Scholar,
Department of Krishna Yajur Vedam,
Sri Venkateswara Vedic University,
Tirupati

उपनिषदां दार्शनिकमहत्त्वम् (उपनिषदां स्वरूपम्, विषयः, संख्या, दर्शनम् च)

N.Aravindhan

अनुक्रमणिका

1. प्रस्तावना
2. उपनिषदां स्वरूपम्
3. "उपनिषद्" शब्दस्य व्युत्पत्तिः
4. उपनिषदां संख्या
5. उपनिषदां वेदानुसारं विभागः
6. उपनिषदां मुख्यविषयः
7. उपनिषदां दार्शनिकविचारः
8. उपनिषदां महत्त्वम्
9. उपनिषदां शिक्षापद्धतिः
10. उपनिषदां दर्शनम्
11. उपनिषदां सांस्कृतिकमहत्त्वम्
12. उपसंहारः
13. पादटिप्पणयः
14. संदर्भसूची

१. प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः वेदाः सन्ति¹। वेदाः प्राचीनतमाः पवित्रग्रन्थाः सन्ति ये भारतीयधर्मस्य दर्शनस्य च आधाररूपेण प्रतिष्ठिताः भवन्ति। वेदानां अध्ययनं विना भारतीयसंस्कृतेः यथार्थबोधः कदापि न सम्भवति। वेदाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न सन्ति, अपि तु ते ज्ञानस्य, दर्शनस्य, नीतिशास्त्रस्य, सामाजिकजीवनस्य च मूलभूताः सन्ति²।

वेदसाहित्यं बहुविधभागैः निर्मितम् अस्ति। तेषु मुख्यतः संहिताः, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकानि, उपनिषदाः च सन्ति³। एतेषां क्रमः विकासक्रमं दर्शयति। संहितासु देवतानां स्तुतयः मन्त्राश्च दृश्यन्ते। ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञानां विधिः, कर्मकाण्डस्य विवेचनं च अस्ति। आरण्यकेषु ध्यानस्य, उपासनायाः च प्रारम्भिकरूपं दृश्यते। अन्ते उपनिषदाः तत्त्वज्ञानस्य गूढविवेचनं कुर्वन्ति।

उपनिषदाः वेदानां अन्तिमभागः इति मन्यन्ते। अतः तेषां नाम "वेदान्तः" इति प्रसिद्धम् अस्ति। वेदानां सारः, तत्त्वज्ञानस्य पराकाष्ठा च उपनिषदां माध्यमेन प्रकटिता अस्ति। एतेषु ग्रन्थेषु मनुष्यजीवनस्य परमलक्ष्यं, आत्मनः स्वरूपम्, ब्रह्मणः तत्त्वम्, जगतः रहस्यं च विविच्यते।

यदि वेदसाहित्यस्य उपमा वृक्षेन क्रियते तर्हि संहिताः तस्य मूलं काण्डशः विभक्ताश्च स्युः, ब्राह्मणग्रन्थाः तस्य पुष्पाणि, आरण्यकानि अपरिपक्वफलानि, उपनिषदाः तु परिपक्वफलानि इव मन्यन्ते। अतः उपनिषदाः वैदिकचिन्तनस्य परिपक्वतमं रूपाणि सन्ति।

Correspondence:

N.Aravindhan

Research Scholar,
Department of Krishna Yajur Vedam,
Sri Venkateswara Vedic University,
Tirupati

२ उपनिषदां स्वरूपम्

वेदाः सामान्यतः द्विधा विभक्ताः मन्यन्ते—

कर्मकाण्डः तथा ज्ञानकाण्डश्च।

कर्मकाण्डे यजानां, अनुष्ठानानां, धार्मिककर्मणां च विवेचनं क्रियते। एषः भागः मुख्यतया संहितासु ब्राह्मणग्रन्थेषु च दृश्यते। ज्ञानकाण्डे तु परमसत्यस्य, आत्मतत्त्वस्य, ब्रह्मविद्यायाः च विचारः क्रियते। एषः भागः मुख्यतया उपनिषत्सु दृश्यते।

अतः उपनिषदः ज्ञानकाण्डस्य प्रमुखग्रन्थाः सन्ति। अत्र कर्मकाण्डस्य अपेक्षया ज्ञानस्य अधिकं महत्त्वं प्रतिपाद्यते। उपनिषदः मनुष्यस्य आन्तरिकजीवनस्य, आत्मिकविकासस्य, मोक्षमार्गस्य च विवेचनं कुर्वन्ति।

उपनिषदां शिक्षणपद्धतिः अपि विशेषा आसीत्। गुरुकुले छात्राः गुरोः समीपे उपविश्य श्रद्धया तत्त्वज्ञानं शृण्वन्ति स्म। एषा परम्परा अत्यन्तं पवित्रा आसीत्। ज्ञानं केवलं योग्यशिष्याय एव दत्तं भवति स्म।

३. "उपनिषद्" शब्दस्य व्युत्पत्तिः

"उपनिषद्" इति शब्दः संस्कृतभाषायाः धातुव्युत्पत्त्या निर्मितः। अयं शब्दः "उप + नि + सद्" इत्येतैः अवयवैः निर्मितः अस्ति।

उप — समीपम्

नि — निश्चयेन अथवा विशेषेण

सद् — उपविशने अर्थे

अतः "उपनिषद्" इत्यस्य शब्दार्थः भवति—

गुरोः समीपे उपविश्य श्रद्धया तत्त्वज्ञानस्य ग्रहणम्।

एषः शब्दः कालान्तरे अन्यार्थान् अपि प्राप्तवान्। उपनिषदः गूढज्ञानस्य प्रतिपादकाः सन्ति। अतः ताः रहस्यग्रन्थाः अथवा गुह्यविद्यायाः ग्रन्थाः इति अपि कथ्यन्ते।

उपनिषदां शिक्षायाः स्वरूपं दार्शनिकं, आध्यात्मिकं, मनोवैज्ञानिकं च अस्ति। एतेषु ग्रन्थेषु मनुष्यस्य जीवनस्य परमसत्यस्य अन्वेषणं दृश्यते।

४. उपनिषदां संख्या

उपनिषदां संख्याविषये विद्वत्सु भिन्नभिन्नानि मतानि दृश्यन्ते। प्राचीनकाले उपनिषदः वेदानां विभिन्नेषु भागेषु अन्तर्भूताः आसन्। कालान्तरे तेषां पृथग्रन्थरूपेण संकलनं कृतम्।

परम्परया १०८ उपनिषदः प्रसिद्धाः सन्ति। एतासां सूची मुक्तिकोपनिषदि निर्दिष्टा अस्ति। तथापि सर्वाः उपनिषदः समानमहत्त्वयुक्ताः न सन्ति। काश्चन प्राचीनाः, काश्चन नव्याः।

विद्वांसः दश उपनिषदः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः इति मन्यन्ते^९। एतासां नामानि—

ईशोपनिषद्

केनोपनिषद्

कठोपनिषद्

प्रश्नोपनिषद्

मुण्डकोपनिषद्

माण्डूक्योपनिषद्

तैत्तिरीयोपनिषद्

ऐतरेयोपनिषद्

छान्दोग्योपनिषद्

बृहदारण्यकोपनिषद्

एता उपनिषदः दार्शनिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

५. उपनिषदां वेदानुसारं विभागः

उपनिषदः वेदानुसारं विभक्ताः सन्ति। परम्परानुसारं तासां विभागः अयं—

ऋग्वेदसम्बद्धाः — १०

शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः — १९

कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः — ३२

सामवेदसम्बद्धाः — १६

अथर्ववेदसम्बद्धाः — ३१

एवं वेदानां परम्परायां उपनिषदः महत्त्वपूर्णस्थानं धारयन्ति।

६. उपनिषदां मुख्यविषयः

उपनिषदः मुख्यतः दार्शनिकग्रन्थाः सन्ति। एतेषु मनुष्यजीवनस्य परमप्रश्नाः विचार्यन्ते।

अयं जगत् कुतः उत्पन्नम्?

आत्मा कः?

ब्रह्म किम्?

जीवस्य मरणानन्तरं किं भवति?

उपनिषदः एतेषां प्रश्नानां समाधानं ददति। ते मनुष्यं बाह्यकर्मभ्यः आन्तरिकज्ञानस्य दिशि नयन्ति। उपनिषदां अनुसारं ब्रह्म एव जगतः कारणम् अस्ति। ब्रह्म सर्वव्यापि, अनन्तं, नित्यं च अस्ति। आत्मा ब्रह्मणः अंशः न, अपि तु ब्रह्मैव अस्ति। एषा अद्वैतदर्शनेन विशेषतया प्रतिपादिता।

ब्रह्मविद्या

उपनिषदां मुख्यविषयः ब्रह्मविद्या अस्ति। ब्रह्मविद्या नाम ब्रह्मणः ज्ञानम्। ब्रह्म परमसत्यं, परमकारणं, सर्वव्यापकं तत्त्वं च अस्ति।

उपनिषदः वदन्ति—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म।

अर्थात् सम्पूर्णं जगत् ब्रह्मस्वरूपम् एव अस्ति। मनुष्यः यदि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नोति तर्हि सः मोक्षं प्राप्नोति।

आत्मविद्या

उपनिषदः आत्मज्ञानस्य अपि विशेषमहत्त्वं प्रतिपादयन्ति। आत्मा न शरीरम्, न मनः, न बुद्धिः। आत्मा नित्यः, शाश्वतः, अविनाशी च अस्ति।

उपनिषदां शिक्षानुसारं मनुष्यस्य परमलक्ष्यं आत्मसाक्षात्कारः अस्ति। आत्मज्ञानं विना मोक्षः न सम्भवति।

७. उपनिषदां दार्शनिकविचारः

उपनिषदः धार्मिकदर्शनात्मकाः ग्रन्थाः सन्ति। ते वैदिकज्ञानस्य अन्तिमभागं दर्शयन्ति तथा ब्रह्मविद्यां प्रतिपादयन्ति। "अयं संसारः कः?", "अहं कः?", "मरणानन्तरं किं भवति?" इत्यादयः प्रश्नाः उपनिषत्सु चर्च्यन्ते।

उपनिषदां मुख्यविषयः ब्रह्मणः स्वरूपं जगतः च स्वरूपम् अस्ति। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"^{१०} इति वाक्येन एकस्य परमसत्यस्य विचारः प्रतिपाद्यते। ऋग्वेदे अपि "एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति" इति वाक्येन एकस्य परमसत्यस्य विचारः दृश्यते, सः विचारः उपनिषत्सु अधिकं विकसितः अस्ति।

तत्र सत्यज्ञानं, मोक्षः, ब्रह्मज्ञानं च मुख्याः विषयाः सन्ति। उपनिषदः परमसत्यस्य स्वरूपं, ब्रह्मणः सृष्टिं, जगतः उत्पत्तिं च विवेचयन्ति।

एतेषां ग्रन्थानां मुख्यभावः दार्शनिकः अस्ति तथा कर्मकाण्डस्य अपेक्षया ज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। प्रत्येकस्य उपनिषदः स्वकीया विचारपद्धतिः विशेषता च अस्ति।

८. उपनिषदां महत्त्वम्

1. उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य विकासे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयन्ति¹¹। वेदान्तदर्शनं तेषु एव आधारितम् अस्ति। सांख्य, न्याय, वैशेषिक, योगादीनि दर्शनानि अपि स्वसिद्धान्तानां समर्थनार्थं उपनिषदां प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति।

2. उपनिषदः वेदैः सह सम्बद्धाः सन्ति तथा वैदिकज्ञानस्य पूर्णतां ददति। अत्र वेदानां अध्ययनं सम्मानपूर्वकं वर्ण्यते। गायत्रीमन्त्रः इत्यादयः वैदिकमन्त्राः ध्यानविषयाः भवन्ति।

3. उपनिषदः ब्रह्मविद्यायाः, अर्थात् परमसत्यस्य ज्ञानस्य, विशेषं महत्त्वं ददति। अत्र ज्ञानं प्रमुखं मन्यते। ज्ञानवान् एव गुरुः भवितुमर्हति। उपनिषत्सु कथाः दर्शयन्ति यत् ज्ञानस्य महत्त्वं जातिभेदात् अधिकं मन्यते।

4. उपनिषत्सु चत्वारि महावाक्यानि अतीव प्रसिद्धानि सन्ति। एतानि जीव-ब्रह्मणोः अद्वैतं प्रतिपादयन्ति—

महावाक्यानि

उपनिषत्सु चत्वारि प्रसिद्धानि महावाक्यानि सन्ति। एतानि वाक्यानि अद्वैतदर्शनस्य सारं प्रकटयन्ति।

“प्रज्ञानं ब्रह्म” — ऋग्वेदः¹²

“अहं ब्रह्मास्मि” — यजुर्वेदः¹³

“तत्त्वमसि” — सामवेदः¹⁴

“अयमात्मा ब्रह्म” — अथर्ववेदः¹⁵

एतेषां वाक्यानां मुख्यभावः अस्ति—

जीवस्य ब्रह्मणश्च अभेदः।

5. उपनिषदां ज्ञानं विना भारतीयइतिहासस्य संस्कृतेः च सम्यग्बोधः न सम्भवति। भारतस्य दर्शनधर्मयोः परवर्ती विकासः बहुधा उपनिषदां प्रभावेन जातः।

९. उपनिषदां शिक्षापद्धतिः

उपनिषदां शिक्षापद्धतिः संवादरूपा अस्ति। गुरुः शिष्यः च परस्परं प्रश्नोत्तररूपेण तत्त्वज्ञानं चर्चयतः¹⁶। एषा पद्धतिः अत्यन्तं प्रभावशालिनी आसीत्।

अनेकाः कथाः अपि उपनिषत्सु दृश्यन्ते। उदाहरणार्थं—

सत्यकामजाबालस्य कथा, नचिकेतसः कथा¹⁷, जनकस्य याज्ञवल्क्यस्य च संवादः¹⁸ इत्यादयः।

एताः कथाः नैतिकशिक्षां, आध्यात्मिकज्ञानं च ददति।

१०. उपनिषदां दर्शनम्

उपनिषदां दर्शनं आध्यात्मिकं, दार्शनिकं च अस्ति। अत्र अद्वैतभावना विशेषतया दृश्यते। उपनिषदः वदन्ति यत् आत्मा ब्रह्म च एकमेव तत्त्वम् अस्ति।

उपनिषदां विचाराः अनन्तरं अनेकानि भारतीयदर्शनानि प्रभावित-
वन्तः। विशेषतः—

वेदान्तदर्शनम्

योगदर्शनम्

सांख्यदर्शनम्

एते सर्वे उपनिषदां विचारैः प्रेरिताः सन्ति।

११. उपनिषदां सांस्कृतिकमहत्त्वम्

उपनिषदः भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः सन्ति। एतेषु केवलं धर्मदर्शनं न, अपि तु नैतिकमूल्यानि, जीवनदर्शनं, आध्यात्मिकमार्गः च प्रतिपा-
द्यन्ते।

उपनिषदः मनुष्यं सत्यस्य अन्वेषणाय प्रेरयन्ति। ते वदन्ति यत् ज्ञानमेव परमशक्तिः अस्ति। इति।

भारतीयसाहित्ये, कलासु, दर्शनशास्त्रे च उपनिषदां प्रभावः अत्यन्तं व्यापकः अस्ति।

१२. उपसंहारः

उपनिषदः वेदसाहित्यस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः ग्रन्थाः सन्ति। एताः भारतीयदर्शनस्य मूलाधारं निर्मितवत्यः। उपनिषदां शिक्षाः मानवजीवनस्य परमसत्यं प्रकाशयन्ति।

उपनिषदः मनुष्यं आत्मज्ञानस्य मार्गं नयन्ति। ते वदन्ति यत् आत्मज्ञानमेव मोक्षस्य साधनम् अस्ति इति। अतः उपनिषदां अध्ययनं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या, अपि तु दार्शनिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

एवं उपनिषदः भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यं सन्ति, याः मानवजातेः आध्यात्मिकविकासे अद्यापि मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१३. पादटिप्पणयः

1. वेदशब्दः “विद्” धातोः निष्पन्नः।
2. वेदाः ज्ञानस्य प्राचीनतमाः स्रोतः मन्यन्ते।
3. वेदसाहित्यं चतुर्विधम्—संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषद्।
4. वेदान्तः = वेदानां अन्तिमभागः।
5. कर्मकाण्डः तथा ज्ञानकाण्डः इति वेदविभागः।
6. गुरुकुलपरम्परा प्राचीनभारतीयशिक्षापद्धतिः।
7. उप + नि + सद् = समीपे उपवेशनम्।
8. मुक्तिकोपनिषदि १०८ उपनिषदः निर्दिष्टाः।
9. आदि शंकराचार्येण दशोपनिषद्भाष्यं कृतम्।
10. छान्दोग्योपनिषद्।
11. भारतीयदर्शनपरम्परायां उपनिषदां प्रभावः महान्।
12. ऐतरेयोपनिषद्।
13. बृहदारण्यकोपनिषद्।
14. छान्दोग्योपनिषद्।
15. माण्डूक्योपनिषद्।
16. उपनिषदां शिक्षापद्धतिः संवादरूपा।
17. कठोपनिषद्।
18. बृहदारण्यकोपनिषद्।

१४. संदर्भसूची

1. Radhakrishnan, S. — *The Principal Upanishads*
2. Max Müller — *The Upanishads*
3. Surendranath Dasgupta — *History of Indian Philosophy*
4. Chandra Dhar Sharma — *Indian Philosophy*
5. Shankaracharya — *Upanishad Bhashya*
6. Swami Nikhilananda — *The Upanishads*
7. M. Hiriyanna — *Outlines of Indian Philosophy*